

समर्पणशीलता, भावनिक ओलावा यामुळेच आपली कुटुंब संस्था जिवंत राहिली

प्रसंग- अर्धशतकी लग्नगाठ पुस्तकाच्या प्रकाशन सोहळ्यातील भाषण

दि. ०६-०९-२००९, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

जैन इरिगेशनमधील सहकारी श्री. किशोर कुलकर्णी लिखित 'अर्धशतकी लग्नगाठ' पुस्तक प्रकाशन सोहळ्यातील आदरणीय भाऊंचे हे भाषण भारतीय संस्कृतीचे महत्त्व प्रतिपादन करणारे असून 'स्त्री' चे कुटुंबसंस्थेतील, समाजातील महत्त्वपूर्ण स्थान तसेच संयुक्त कुटुंबपद्धतीचा अनमोल ठेवा विशद करणारेही आहे. 'अर्धशतकी लग्नगाठ' या पुस्तकात संसाराची पन्नास वर्षांची वाटचाल पूर्ण करणाऱ्या ३० उभयतांवर लेख आहेत. आपण तिच्यासोबत ४५ वर्ष पूर्ण करू शकलो. अर्धशतक गाठता आले नाही, भाऊंचे हे वाक्य आणि त्या अनुषंगाने स्वर्गीय कांताबाईंच्या भाऊंनी सांगितलेल्या आठवणी ऐकून सभागृहातील प्रत्येकाच्या पापण्या ओलावल्या. भाऊंनी बाईंच्या पहिल्या भेटीतील प्रदीर्घ प्रश्नोत्तरांचा संदर्भ देत त्या काळातील पाने हळूवारपणे उलगाडतील.

व्यासपीडावरील विको लॅबरोटरीजच्या गजाननराव पेंढारकरांच्या भाषणचाही भाऊंनी संवेदनशीलपणे वेध घेतला. भाऊंनी या भावस्पर्शी भाषणात लवकरच प्रकाशित होणाऱ्या 'ती आणि मी' पुस्तकाचा उल्लेख केल्यामुळे श्रोतृवृंद भारावून गेला.

सन्माननीय व्यासपीठ,

उपस्थित बंधु-भगिनींनो,

मी मात्र उभ राहून बोलणार नाही, कारण मला काही प्रूफ करायचं नाही. (हास्य) सुप्रसिद्ध उद्योगपती गजाननराव पेंढारकर तथा आमच्या सर्वांच्या लाडक्या गजूभाऊंनी पंच्याहत्तरी गाठली आहे, त्यामुळे पुढच्या प्रवासाबद्दल ते निर्धास्त आहेत. मी अजून पंच्याहत्तरी गाठलेली नाही, त्यांमुळे मला त्याची खूपच काळजी आहे, म्हणून मी मला जे साधेल तेच करायला तयार आहे, म्हणजे बसून बोलतो, आपली परवानगी असावी.

गजूभाऊ हे सिद्धहस्त लेखक आहेत आणि लेखकापेक्षाही जास्त चांगले वक्ते आहेत. ते मला आता म्हणत होते, पण हा माझा विषय नाही, आता त्यांनी जीवनाला इतक्या सीरीअसली घेतलं आहे की, ते विषयाला सोडून बोलूच शकत नाही! (हास्य) आता आमचा बराचसा परिचय या राजकारणी लोकांबरोबर असल्यानंतर, असल्यामुळे 'दवळ्या शेजारी बांधला पोवळा, गुण नाही पण वाण लागला' अशी आमची परिस्थिती आहे.

(३७)

तर आम्हाला कोणत्याही विषयावर बोलायला सांगितलं तर आम्ही अद्वर रेडी असतो. त्याचं कारण असं आहे की आम्ही त्यांच्याबरोबरही उठत-बसत असतो. त्यांच्यासारखे वागत नाही परंतु त्यांच्याबरोबर उठत-बसत असतो. कधी उठतो, कधी बसतो. बसतो हा आमच्या उद्योग-व्यवसायाचा भाग आहे आणि उठतो कारण उबगून जातो, म्हणून उठतो. उबगतो, की नाही? आता एवढं खोट बोलणं काही शक्य नाही, हा.. आपल्याला उठल पाहिले आणि म्हणून उठतो! (टाळ्यांचा कडकडाट)

कधीकधी काहींच्या मनात येते की भाऊंचे संबंध या राजकारणी लोकांशी कसे काय येतात? हा माणूस एकदमचं वेगळा आहे असे असतानाही यांच्याबरोबर कसा बसतो-उठतो? बऱ्याच लोकांना हे गुढ समजलेलंच नाही, त्यांच्या मनात हे नक्कीच वाटतं त्यांना, की सुरेश जैन आणि भवरलाल जैन हे विभिन्न व्यक्तिमत्त्व असतानासुद्धा ते मित्र म्हणून कसे राहू शकतात? म्हणजे विभिन्न प्रवृत्तीच्या आणि वृत्तीच्या लोकांनी मित्र होऊ नये असं कुठे काही लिहिल्याचं मला आजपर्यंत आठवत नाही, पण लोकांना मात्र असं वाटत असतं की असंकसं होऊ शकतं?

मी असं म्हणतो की, ज्यावेळी एखादी स्त्री आपल्या आयुष्यात पत्नी म्हणून येणार असते त्यावेळेला तिला हे माहिती असतं का? की ती कोणत्या, कशा घरात जाणार आहे? नसत माहिती! आणि आपण कितीही लांब इन्टरव्ह्यू घेतला तरी आपल्याला असं वाटतं का प्रामाणिकपणे की आपली होणारी पत्नी ही आपल्याला हवी आहे तशीच आहे म्हणून, तसं नाही होऊ शकत. ईश्वराने स्त्री या मूर्तीला अशारितीने घडवलं आहे की तिचं गूढ कदाचित त्यालाही कळलं नाही म्हणून प्रत्येक स्त्री त्याने वेगळीच घडली आहे, प्रत्येक पुरुषही तसाच वेगळा घडला आहे. आणि या दोघांनी परस्परांना न ओळखता आणि त्या काळात तर कोणीच कोणाला ओळखत नव्हतं, अशी परिस्थिती नव्हती की बुवा सर्वसाधारणपणे तुम्हालासुद्धा त्यांची इन्टरव्ह्यू घ्यायची संधी मिळेल, अशी निदान आमच्या समाजामध्ये प्रथा नव्हती. आमच्या समाजामध्ये प्रथा नसली तरी घरामध्ये, कुटुंबामध्ये बरेच काही शिक्षित लोकं असल्याने मला मात्र हे सांगण्यात आलं होतं की नाही भवरलाल, कारण मी आमच्या कुटुंबाचा पहिला ग्रॅज्युएट होतो आणि आता शिकलेले सवरलेले लोकं किंवा मुलं यांना कमीत कमी आपण पत्नीला एक वेळा लग्नाच्या आधी भेटू दिलं पाहिजे एवढा उदारपणा कुटुंबाकडे होता. आणि त्यामुळे मला ती संधी मिळाली होती की बुवा मी माझ्या होणाऱ्या पत्नीशी आधी संवाद साधायला हरकत नाही आणि

मला आजही तो प्रसंग आठवतो आहे, आम्ही दलूभाऊंच्या म्हणजे आमच्या घरी घाटकोपरला दोनच खोल्यांचा ब्लॉक होता तो. घाटकोपरला आम्ही बसलो होतो आणि बसल्यानंतर, त्यासुद्धा शिकलेल्या सवरलेल्याच होत्या, एसएनडीटी युनिव्हर्सिटीतून त्यांनी एक्टर्नल बी.ए. त्यांनी केलेल होत. त्याची जाणीव असल्यामुळे आधी दोन-तीन मुली बघितलेल्या होत्या आणि तिथे काही विशेष भाव मिळाले नाहीत म्हणून ही शेवटची मुलगी बघायची आणि त्यानंतर निर्णयावर पोहोचायचं अशी ती बाब होती. तर आम्ही बसलो, हळूहळू सगळ्यांनी, इतरांनी, दलूभाऊंनीसुद्धा काढता पाय घेतला आणि आम्हा दोघांना एकट्यांना सोडलं आणि आम्ही बोलायला लागलो. तर आधी आपल्याला एक थोड्याफार कॉम्प्लीमेंटरी एक्सचेंज कराव्या लागतात म्हणजे काहीतरी नमस्कार चमत्कार करून काहीतरी बोलतं करायला पाहिजे ना. असं **Suddenly, How are you, How are you doing** हे आपल्या तंत्रात काही बसत नाही, आणि मुलीला ते जरा ऑक्वर्डच असतं, एकतर असं बसणं तिच्यासमोर, आपल्यालासुद्धा म्हणजे मलासुद्धा त्यावेळेला ते ऑक्वर्डच वाटत होतं. कारण माझाही तो तिसराच अनुभव होता की एखाद्या मुलीला समोर बसून तिच्याशी बोलायचं. पण निदान आधी ज्या दोघांशी बोललो होतो त्याच्यामध्ये त्यांचे वडील, भाऊ वगैरे कोणीतरी समोर होते. आणि हिच्याशी बोलत असताना माझ्या सगळ्या फॅमिलीच्या लोकांचे तिला पाहून झालेले होते, त्या सगळ्या दोन-तिन वाऱ्या आधी संपलेल्या होत्या. त्यांचे रिपोर्ट्स फाईलला आधीच होते आणि मला आता ते फायनल डिजीजन म्हणून तिच्याशी बोलायचं होत.

बसलो. बसल्यानंतर कसा राहिला आपला प्रवास? तसा काही या प्रश्नाचा माझ्या होणाऱ्या लग्नाशी काही संबंध नव्हता, (हास्य) तिचा प्रवास वगैरे कसा राहिला. काय म्हणजे, निरर्थक प्रश्न विचारूनसुद्धा एक अर्थ पूर्ण संवाद साधता येतो म्हणून त्याचं उदाहरण मी आपणाला देतो आहे. तर निरर्थक प्रश्नही विचारावे लागतात जीवनामध्ये. कसा राहिला प्रवास असं विचारून मी सुरुवात केली आणि घाबरलो नाही ऋद्धु घट्ट ढद्धु घण्टुघ त्त्र तिला असं वाटाव की बुवा नाही, आता आपण बोलू शकतो. अशा पद्धतीने तिला बोलतं केलं. आता बोलतं करण्यामध्ये माझा स्वार्थ होता की बुवा आपल्याला हिचं अंतरंग कळलं पाहिजे. आता आम्ही मुळात वकील म्हणजे वकिलीची परीक्षा पास केलेला विद्यार्थी. तसे पाहिले तर आपण आयुष्यभर विद्यार्थीच असतो अगदी म्हणजे चार-सहा महिने झाले असतील वकिलाची दुसरी परीक्षा द्यायला. तेव्हा आम्हाला

हा एक देवदत्त अधिकार आहे असे वाटणं साहजिकच आहे की कोणाचीही इन्टरव्ह्यू घ्यावी, कारण वकील काय वकिलासमोर सगळ्यांनाच नमावं लागतं म्हणजे आशीलाला तर नक्कीच नमावं लागत. नाहीतर दोन माणसं अशी आहेत आयुष्यात आपल्याला भेटतात की जे तुम्हाला सहजपणे वर पाठवू शकतात. वर म्हणजे अगदीच वर पाठवू शकतात म्हणजे जर तुम्ही असलं काम केलेल असेल तर तुमचा वकील जर तुम्ही जागरूक नसाल, तर तुम्हाला फाशीची शिक्षा होऊ शकते आणि एक डॉक्टर असतो.

तिसरा क्लास मला मागवून कळला आयुष्यात की हजाम हा जो माणूस असतो हा सुद्धा त्याच्याच कॅटॅगरीतला आहे, कारण हा सुद्धा कापू शकतो, कारण त्याच्याही समोर आपल्याला डोक खालीच कराव लागतं. तेव्हा वकिलासमोरसुद्धा खाली डोकं लोकांनी करायला पाहिजे असं त्याला कधीतरी त्याच्या मनात वाटत असत. आणि त्या दृष्टीने मी आपल्या वकिली थाटात तिला प्रश्न विचारायला सुरुवात केली. “आपल शिक्षण कुठपर्यंत झालं?” माहिती होतं पण तरी कुठपर्यंत झालं आहे? “बी.ए.” “बी.ए. पर्यंत आपल शिक्षण झालं आहे, म्हणजे आपण कॉलेजमध्ये वगैरे गेला होता का?” ती म्हणाली “नाही, मी काही कॉलेजमध्ये गेली नाही.” पण माझ्यासमोर त्याही वेळेला त्या कॉलेजच्या मुली होत्या. त्या भन्नाटच मुली, मुंबईत होतो मी, त्याच्यामुळे मुंबई म्हटली की ती एक जिवाची मुंबई ज्याला म्हणतो आपण तसं आहे ते. तर तिथे गेलो आणि म्हटलं त्या मुली माझ्यासमोर फिरू लागल्या कि बुवा केस त्यावेळेला ते सर्व म्हणजे पिच्चर असतं. आपणही आपल्या मनाशी असं रंगवत असतो ना की आपली पत्नी कशी असावी, पण बहुतेक वेळी आपल्याला असं वाटत असत की जे सिनेमामध्ये आपण पाहतो ऐश्वर्या रॉय वगैरे वगैरे तसलंच काहीतरी असलं पाहिजे असा आपल्याला गैरसमज होत असतो. आणि त्यामुळे आपल्यासमोर ते चित्र सगळे असे फिरत असतात. माझ्यासमोर ते चित्र काही नव्हते, कारण तेवढे सिनेमे मी पाहिलेले नव्हते आणि सिनेमा पाहण्यात काही विशेष इन्टरेस्ट होता अशातलाही भाग नव्हता. परंतु एक मात्र नक्की होतं त्या मुली ज्या कॉलेजमध्ये होत्या त्या पाहिलेल्या होत्या. आणि समाजाकडे पहिल्यापासूनच डोळसपणे पाहणं ही सवय असल्यामुळे त्यांच्याकडे लक्ष होतं. तर मला असं वाटलं ही कॉलेजमध्ये गेलेली असेल तर तशीच काहीतरी प्रोग्राम आणि थाटमाट असं काहीतरी केलं असेल. पण तिच्या उत्तरानं माझा अपेक्षा भंगच झाला. तिनं सांगितलं की “मी काही कॉलेजबिलेज मध्ये गेलेली नाही परंतु मी बाहेरून परीक्षेला बसले होते पुण्याला आणि मी एसएनडीटी मधून उत्तीर्ण झाले.”

बरं, म्हटलं मग आपण एवढे शिकलेले, सवरलेले आहात. आमचं कुटुंब फार मोठं आहे, संयुक्त कुटुंब आहे, मी आहे माझा भाऊ आहे लहान आणि तीन चुलते मला थोरले आहेत. तिन्ही थोरले आहेत. तिन मोठे चुलते, परत माझी आई आहे, वडील आहेत आणि माझ्या चुलत्यांचे वडील आहेत, सगळं मोठ कुटुंब आहे. आणि संयुक्त कुटुंबामध्ये तसं व्यक्तिगत जीवनाचा विशेष विकास होत नाही असा अनुभव आहे. तर तुम्हाला काय वाटत? आता विषयाला हात घातला की जॉईंट फॅमिलीबद्दल यांच्या संकल्पना काय आहेत हे जाणून घ्यायच होतं. तर तिने आपली सहजासहजीची उत्तर आहेत साधारणतः पाठ न केलेली उत्तर, अशी उत्तर अगदी व्यवस्थितपणे दिली. पण माझ्यातला वकील काही शांत होत नव्हता. मला असं वाटत होत की कदाचित आपल्याला बुद्ध बनवायच म्हणून हे असं आपल्याला पाहिजे ती उत्तर देत असली पाहिजे आणि म्हणून मी तिला क्रॉस एक्झामिनेशनमध्ये टाकलं, त्या मोड मध्ये टाकलं. एक्झामिनेशन इन चीफ झाल्यानंतर क्रॉस एक्झामिनेशनमध्ये टाकलं की “तुम्ही असं म्हणालात पण मला हे काही पटत नाही आहे कारण वस्तुतः असं आहे की जर आपण विभक्त कुटुंबातलं किंवा एक लहान परिवार असला तर त्यामध्ये आपला विकास आपण सहज साध्य करू शकतो. इथे सर्वाना घेऊन चालाव लागत आणि त्यात बऱ्याच वेळा मनालाही आपल्याला मुरड घालावी लागते आणि खूप हाल अपेष्टा अशा सहन कराव्या लागतात. ते त्यात मग आपलं हे काही जमत नाही, म्हणजे अशा रितीने आपला विकास, आपल्या मुलांचा विकास वगैरे या गोष्टी मागे पडतात, त्याबद्दल तुम्हाला काय वाटत?” तर तिने आपल स्वच्छपणे सांगितल की “मी संयुक्त कुटुंबातूनच आलेली आहे, त्यामुळे मला संयुक्त कुटुंबाचा जो काही अनुभव आहे, त्यानुसार मला अस वाटत की सगळी गणित मांडल्यानंतरसुद्धा संयुक्त कुटुंबामध्ये जे प्रेम, जो ओलावा आणि जी परस्परांबद्दल एक आत्मियतेची भावना जोपासली जाते, ती आपण विभक्त आणि एकट्याच म्हणजे लहान मायक्रो अशा फॅमिलीमध्ये होऊ शकत नाही तेव्हा आपला सर्वांगीण विकास जर व्हायचा असेल तर मला असं वाटत की अजूनसुद्धा संयुक्त कुटुंब हे चांगलं आहे आणि मला ते आवडेल.”

मला जरा पटायला लागलं हिला जेनुएनली असं वाटत आहे की संयुक्त कुटुंबामध्ये रहायला पाहिजे. असे एका मागून एक असे सहा-सात प्रश्न मी तिला विचारले आणि माझ्या ज्या ज्या काही शंका होत्या मनातल्या त्या सगळ्या मी काढून घेतल्या आणि शेवटी असं निश्चित मनाला वाटायला लागलं की सर्वसाधारणपणे आपल्या विचारांशी

मिळेल अशा पद्धतीने आपली सहचारीणी ही होऊ शकते. त्या निर्णयावर पोहोचल्यानंतर, दलुभाऊ माझ्या बाजूलाच बसलेले आहेत, आम्ही त्यांचा निरोप घेतला, ते निघालेत आणि ती पाठमोरी झाल्यानंतर, खाली त्या आमच्या फ्लॅटमधून उतरल्यानंतर खाली जायला लागले त्यावेळेला आम्ही गॅलरीमध्ये उभ राहून त्यांच्याकडे पाहत होतो. दलुभाऊंनी मला सांगितलं की “भवरू, मला असं वाटत आहे की कालांतराने ही बाई तिच्या आई सारखी होवून जाईल. म्हणजे आई सारखी म्हणजे जाड-जूड अशी, तशी होवून जाईल.” तर मी दलुभाऊंना म्हटलं “मला असं वाटत की हे सगळे विषय हे इतिहास जमा होणारे विषय आहेत. संस्कृती, संस्कार हे विषय जेवढे महत्वाचे आहेत तेवढे आजच स्वरूप आणि अशा प्रकारचे हे दुसरे विषय जे आहेत तेवढे महत्वाचे मला वाटत नाही, म्हणून जे काय व्हायच असेल ते होईल. आपण रिजेक्शन किंवा अॅक्सेप्टन्स इतर कोणत्याही निकषावर करू नये. त्यापेक्षा जास्त महत्वाचे विषय आपण पुढे ठेवले पाहिजे. आणि मला असं वाटत की आपण हे करायला पाहिजे.” असं सांगून मग मी इकडे जळगावला आलो, पाचोऱ्या मार्गी वाकोदला गेलो. आता एक लढाई अर्धी जिंकली होती, दलुभाऊंना पटवलेलं होतं, की हरकत नाही हे करायला, कारण त्यांनाही मुळात मुलगी पसंतच होती, कारण आधी तेच जावून बघून आलेले होते आणि त्यानंतर माझा नंबर होता. त्यामुळे त्यांना हे स्थळ योग्य वाटत होते, म्हणून तर मी मुलीला बघावे इथपर्यंत त्यांनी घडवून आणले होते. त्यानंतरच आमचं हे संभाषण झालं, तर मी इकडे आईकडे आलो.

कशी समाजाची परिस्थिती असते ते बघा, आईकडे आल्यानंतर हा विषय आईकडे कसा मांडायचा? हा माझ्यासमोर प्रश्न होता. तर आता जसे माझा मोठा मुलगा अशोक माझा मुड पाहून विषय मांडतो सर्वसाधारणपणे त्याला जे हवं आहे, ते जर करून घ्यायचं असेल तर भाऊंचा मुड चांगला पाहिजे, नाहीतर ते उलट-सुलटं होऊन जातं. म्हणून तो आपला आठ-आठ दिवस, दहा-दहा दिवस एकेक कागद सांभाळून ठेवत असतो आणि मग असं बघतो की आता जरा मुड ठिक आहे तर मग त्याला पाहिजे तसं होण्याची शक्यता वाढते, होतच असं सांगता येत नाही. अनप्रेडीक्टेबल आहे भाऊ माणूस! म्हणजे जसं आजचं हवामान अनप्रेडीक्टेबल आहे तसं. तर मला आईचंही तसच कराव लागत असे. कारण आईच्या मागे एवढा व्याप होता, एवढा व्याप होता की विचारता सोय नाही. म्हणजे संबंध गावाचाच व्याप होता असं समजा. एवढ मोठं कुटुंब हे तिनेच चालवलेलं होतं सगळं त्याआधी कारण दलुभाऊंची आई, बन्सीभाऊ-दलुभाऊ-शिवराजभाऊ हे तीन भाऊ सरखरे, त्यांची आई बन्सीभाऊ हे थोरले असल्यामुळे, मला असं वाटत की

त्यावेळी काहीतरी ९ किंवा १० वर्षांचे होते, त्यावेळेला वारली. त्यावेळेला दलुभाऊ ४-५ वर्षांचे असतील, शिवराज आणखी त्यांच्यापेक्षाही लहान होता. तर त्यावेळेला ती वारली होती आणि त्यांचही सगळं संगोपन माझ्या आईनेच केलं. आणि माझ्या आईची सात अपत्य कालवश झालेले होते. त्यामुळे तिला स्वतःचा मुलगा म्हणून नव्हताचं. तर ती एक विवंचना वेगळी, ते एक सामाजिक जे काही शल्य असतं की 'हिला मुलगा नाही, हिला मुलगा नाही', वगैरे वगैरे तो एक समाजाचा विषय असतो. आणि परत एवढं मोठे घर तिनं उभचं केलेलं होतं. बरं घराची परिस्थिती जेमतेम होती, त्याकाळात कुठे असे काही विषय नव्हते. तर अशा परिस्थितीत या आईला आता ही मुलगी करायची आहे परंतु आपल्याला हुंडा मिळणार नाही हा विषय कसा समजवावा? हा माझ्यासमोर प्रश्न होता. कारण हिच्या वडिलांजवळ ते जरी पूर्वी फार मोठे व्यापारी असले तरी त्या वेळी मात्र लग्न करायलासुद्धा पैसे नव्हते. आणि जे काही त्यांना पैसे लागणार असतील, हजार-दोन हजार ते सुद्धा त्यांना उधार, उसनवारच करावे लागणार होते हे चित्र माझ्यासमोर क्लिअर झालेलं होतं. दलुभाऊंनी, इतरांनी सगळ्यांनी ते मांडलेलं होतं की पैश्याची इथे काही अपेक्षा नाही.

बीलोना म्हणतात त्याला, म्हणजे ताक करणे, तर सकाळी आई उठून ती ताक घुसळत होती आणि ते घुसळत असताना ती गुणगुणतही होती, तिची ती नेहमीची पद्धतच होती तर त्या चौकामध्ये, ते चित्र मला अजून आठवत आहे मी जावून त्या शिडीवर बसलो म्हणजे वर गच्चीवर जायला तिथे एक शिडी ठेवलेली होती त्या शिडीच्या तिसऱ्या पायरीवर बसलो म्हणजे आईच्या डायरेक्ट डोळ्याला डोळा भिडवता आला पाहिजे या दृष्टीने मी ती हार्डट ऍडजेस्ट केली आणि आईने विचारलं, “तु मुलीला बघून आला ना?” ते तिला समजत होत म्हणजे ती शिकलेली नव्हती, तिला काही लिहिता वाचता येत नव्हतं. परंतु कॉमनसेन्सनी सर्वसामान्य ज्ञानाने फारच पुढे होती आणि फार स्पष्टता होती तिच्या विचारांमध्ये, तर ती म्हणाली “काय पाहून आला सांग.” मी तिला सांगितलं, “मुलगी चांगली आहे पण त्यांच्याकडे घायला घ्यायला काहीनाही.” आई म्हणाली, “असे का? माझ्या सगळ्या मुलींची मी लग्न केली. (तिला मुलगी नव्हतीच पण म्हणजे चुलत्यांच्या यांच्या बहीणींच्या सगळ्यांची लग्न केली.) त्यावेळेला मी लोकांकडून उधार-उसनवार आणले आणि त्यांना हुंडा दिला. आणि आता नेमकी तुझ्या लग्नाची वेळ आली आणि तू म्हणतोस, ते हुंडा देणार नाही! हे कसं चालेल? समाजात लोक मला काय म्हणतील की या मुलामध्ये काहीतरी खोट असली

पाहिजे, याला हुंडा कसा मिळाला नाही?” म्हणजे समाज कसा असतो त्याच चित्रण आहे ते. मी म्हटलं, “आई ते शक्य आहे तू जे म्हणते ते, मला तू एक समजून सांग की तुला हुंडा मिळावा असं का वाटत आहे? त्याच एक कारण तू दिलसं की मी दिलं म्हणून मला मिळायला पाहिजे. पण हे तर काय तर फार सोपं काम आहे. तू दिलं म्हणजे तुझी चूक झाली, म्हणून दुसऱ्यांनी चूक करायला पाहिजे असं कुठे आहे? दुसरी कारण काय आहेत तुझी? तुला का वाटत, असं हुंडा मिळावा म्हणून?” ती जोरात म्हणाली, “का मिळू नये? जरी ती वकील नसली तरी वकिलाची आई आहे, हे तर नक्कीच आहे! तर का मिळू नये?” तर म्हणाली, “माझा मुलगा गोरा आहे, गोरामोमटा आहे, देखणा आहे आणि हुशार आहे.” अन् त्यावेळेला खरच देखणा होतो! आता नाही. (हास्य) पण २५ वर्षांचा असताना नक्कीच देखणा होतो. तर म्हणाली “हुशार आहे, त्याच्यामध्ये कोणत्याही प्रकारचे व्यंग नाही आणि सगळ्याच बाबतीत पुढे आहे. लाडका आहे, घरात एकुलता एक आहे.” म्हणजे तिचा मुलगा म्हणून मी तिला होतो. असं सगळ असताना त्याला हुंडा का मिळू नये? शिकलेला आहे, सुसंस्कारीत आहे मग आणखी काय पाहिजे? म्हणूनच तिचा जोरदार आग्रह होता, हुंडा हा तर घेतलाच पाहिजे!

मी आपलं सहज आईला म्हटलं, “आता मी बोलू का आई?” “हो, बोल.” म्हटलं, “तुझा मुलगा देखणा आहे त्याच्यापेक्षा ती देखणी आहे, हे मी तुला सर्तीफाय करतो आहे म्हणजे सांगतो आहे की ती माझ्याहीपेक्षा जास्त देखणी आहे. माझा जो रंग आहे, तो जो माझ्या त्वचेचा रंग आहे तो तरी निदान गहू वर्ण आहे, तिचा तर अगदी स्नो व्हाईट आहे! आणि म्हटल शिक्षणाबद्दल बोलायच असेल तर तुझा मुलगा बी.कॉम. एल.एल.बी. झालेला आहे, ती सुद्धा बी.ए. आहे. मग संस्कारांचा प्रश्न आला, म्हटलं तिचे संस्कार आपल्यापेक्षा कितीतरी जास्त म्हणजे खोलवर आहेत, कारण एका काळचे ते नवाब आहेत, एका काळचे ते फार मोठे लोक आहेत. तिच्या आजोबांच्या नावाने अजूनही तिथे एक रस्ता त्या गावामध्ये आहे. कर्नाटक राज्यातलं विजापूर हे जिल्ह्याचं ठिकाण आहे. तर तिच्या नावाने हे आहे, त्यामुळे त्याच्या बाबतीतही काही कमी नाही, म्हणजे आपल्यापेक्षा ते घराण म्हणून कमी स्तरावरच आहे असं म्हणता येणार नाही.

आणि शेवटी मग आईला म्हटलं की “बघ हे असं आहे, पण त्यांच्याजवळ घायला पैसे नाहीत. आणि त्यांनी कर्ज काढून हे सर्व करावं अशी माझी इच्छा नाही. तरी ही तुझी इच्छा असेल तर आपल्याला ही मुलगी सोडावी लागेल. परंतु मला असं वाटत की आपण असं काही करू नये” आणि म्हटलं, “बघ, हा शेवटचा इलाज आहे. आई मी तुझा मुलगा आहे ना?” “हो”. “तुझ्या मुलाला तू एवढं लहान कशाला समजतेस? तो तर खूप मोठा माणूस होणार आहे. जर तो एवढा मोठा माणूस होणार असेल अनं त्याला तीन हजार रुपये, पाच हजार रुपये या लग्नामध्ये मिळाले म्हणजे त्यात तो मोठा होणार आहे का? त्याला जर मोठपण यायचं असेल, तर त्याला मेहनत करावी लागेल आणि त्या मेहनतीच फळ म्हणून त्याच्या नशीबात जे असेल ते होईल. पण तेवढ्यासाठी आयुष्याची सुरुवात अशा पद्धतीने व्हायला पाहिजे, हुंड्याशिवाय ते व्हायला नको असं तुला तरी का वाटावं? तू तर एवढा वाटत असते, ह्या गावात सगळ्या घराच्या लोकांना लपूनछपून तू ताक वाटत असते, कोणी बाळंतीण असेल तर त्यांना लाडू नेवून देते, तू तर हे सगळं करतच असते. ती उदारच होती अशी, मनाने तर खूप मोठी, उदार मनाची बाई होती! मी म्हटलं तू तर सगळ वाटतच असते. मग तू वाटत असताना तोच गुण माझ्यात यावा असं तुला का नाही वाटत? आपण कशासाठी हे जे काही पाच-सात हजार रुपये जे काही लागणार आहेत त्याची अपेक्षा ठेवावी. तर आईला हे सगळ पटलं. आणि आईने शेवटी एकच मला वाक्य बोलली की “बाबा, तू पडला वकील! मी तुझ्यासमोर काय बोलणार? तुला वाटत ना हे सगळ चांगल आहे. म्हटलं हो चांगल आहे. मग तू कर. आणि म्हणाली पण एक काम कर बरं, ती बी.ए. शिकलेली आहे, ती ऑफिसमध्ये जाईल, आणि मला तिचा डबा पाठवावा लागेल ऑफिसमध्ये असं मात्र करू नको. म्हटलं आई, ते मात्र मी आधीच तिच्याकडून पक्क करून घेतल आहे, ती ऑफिसमध्ये जाणार नाही आणि त्यामुळे तुला कधीच टिफीन पाठवावा लागणार नाही. मग नाही नाही म्हणे मी काही तसं म्हणत नाही की मला पाठवायचा नाही टिफीन, पण आयुष्यभर तेच करत आले आहे. दशम्या कर, सकाळी चार वाजता उठ, पाणी भर, नदीवर जा, कपडे धू आणि हे सगळं करता करता आता माझे दिवस असे झाले की माझी सून माझ्याजवळ असावी आणि तिला माझी सेवा करणे जरी शक्य झाले नाही तरी निदान माझी सेवा तरी घेऊ नये, असं मला वाटतं. आईने तिची भूमिका विल्लार केली. आणि त्या भूमिकेतून ज्या वेळी मी तिला आश्वासित केलं, “तू काही फिकीर करू नको, असे काही घडणार नाही. तू काही काळजी करू नकोस” आणि

त्यानंतर त्या आमच्या दीर्घकाळ चाललेल्या इंटरव्ह्यूबद्दल खूप बोललो. आणि तो सगळा विषय मी क्लिअर करून घेतलेला होता.

मित्रहो, अशा पद्धतीने हे लग्न ठरलं आणि हा सुंदर सहवास लाभून ४५ वर्ष ती जाईपर्यंत, तिच्या वियोगापर्यंत फार उत्तम रितीने चाललं. त्याची एक छोटीशी आठवण यांनी त्या कोणत्या पुस्तकात वाचली ती सांगितली, परंतु मी लग्नगाठीच अर्धशतक पूर्ण करू शकलो नाही. पंचेचाळीसच वर्ष आम्ही बरोबर राहू शकलो, अर्धशतकी वाटचाल व्हायला पाच वर्ष कमी पडले. आणि हे असं का घडलं, कसं घडलं, हा प्रश्न मला अधून मधून पडत असतो की माझ्या आधी तिने का जावं? आणि ते ही हरितालीकेच्या दिवशी! म्हणजे अगदी सौभाग्य लेण कायम ठेवून तिने आमचा निरोप घेतला. याही प्रश्नाचं उत्तर मी शोधलं आहे. आणि आमचा हा जो प्रवास ४५ वर्षांचा कसा झाला आणि आम्ही आमच्या भूमिका कशा पद्धतीनं वाटून घेतल्या, परस्परांनी त्या कशा निभावल्या आणि ते तसं करू शकलो म्हणून हे नवीन विश्व निर्माण करू शकलो. ८,००० सहकाऱ्यांना सोबत घेऊन भल्या मोठ्या विश्वाची निर्मिती करू शकलो, हे सगळं जर आपल्याला वाचायचं असेल तर आता लवकरच एक पुस्तक येणार आहे, अगदी २-३ महिन्यातच ते पुस्तक वाचकांपर्यंत पोहोचेल. पुस्तकाचं शीर्षक मी दिलं आहे 'ती आणि मी'. आणि 'ती आणि मी' मध्ये (टाळ्यांचा कडकडाट) हा ४५ वर्षांचा आमचा प्रवास मी त्या पुस्तकात लिहिला आहे. या पुस्तकाच्या प्रकाशनापूर्वी 'ती आणि मी' पुस्तकाची प्रत काही चिकित्सक, क्रिटीक्स असतात, म्हणजे लिटररी क्रिटीक्स असतात त्यांच्याकडे हे पुस्तक पाठवावं अशी एक सजेशनस आली होती तर त्या सजेशनमध्ये पुण्याचे डॉ. द.दि. पुंडे नावाचे एक सद्गृहस्थ आहेत त्यांच्याकडे आम्ही ते पुस्तक पाठवलं होतं. त्या पुस्तकाबद्दल त्यांनी अभिप्रयार्थ दिलेलं एक वाक्य मी तुम्हाला इथे उद्धृत करून सांगतो आहे त्यात त्यांनी लिहिलं आहे की 'भारतीय संस्कृतीचा सामाजिक ठेवा म्हणून या पुस्तकाला जपलं पाहिजे!' (टाळ्यांचा कडकडाट)

अगदी विजया राजाध्यक्षांपासून तर नागपूरचे डॉ. भा.ल. भोळे यांनाही हे पुस्तक परीक्षणासाठी पाठवलं होतं. मी काही साहित्यिक माणूस नाही किंवा माझा त्यांच्याशी काही परिचय नाही किंवा तसा संबंध नाही. परंतु अगदी भावनेने ओथंबून असं पूर्ण पुस्तक, ती गेल्यानंतर चार वर्षानी मी हे पूर्ण केलं. आणि त्यात ही जी भूमिका आहे, आपली जी संस्कृती आहे, त्यावेळी खूप त्यावर विचार करायला संधी मिळाली. कारण ती गेल्यानंतर एक वियोगामधून जर मी लिहिल असत, तर कदाचित त्या वियोगामुळे

मला ज्या वेदना होता आहेत त्याच त्यात जास्त उमटल्या असत्या. तिच्या जाण्यानं माझ्यावर झालेला परिणाम, यापेक्षा त्या संदर्भातलं जे रिफ्लेक्शन आहे, म्हणजे विचारांती एकूणच मी त्या घटनेकडे कसं बघतो, माझ्या आयुष्याकडे वळून कसं बघतो, त्याचा मागोवा कसा घेतो त्या दृष्टीने 'ती आणि मी' पुस्तकाचे मूल्यांकन या परीक्षकांनी केले. त्यांनी जे जे काही म्हटले आहे, त्यातही मला स्वतःला हे पाहता आलं.

मित्रहो, भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला जे काही स्थान दिलं गेलं आहे, गजूभाऊंनी मनुस्मृतीचा उल्लेख केला, मनु हा स्त्री धार्जिणा माणूस होता किंवा त्याचे विचार त्या काळचे जे काही होते ते स्त्रीला समाजात मानाचे स्थान देणारे असे नव्हते. परंतु त्यांच्या विचारांचा विपर्यास करून आपल्यासमोर काही गोष्टी येतात. त्यांनी मूळ संकल्पना जी मांडली आणि आपल्या संस्कृतीचा आधार म्हणून जो ठेवला तो अत्यंत मौलिक असा आहे आणि मला असं वाटतं की जर आपल्या या भारतीय संस्कृतीमुळे त्याकाळी या देशात या भूमीवर सोन्याचा धुर वाहत होता असं म्हटलं जात होतं आणि ते सत्य आहे याला प्रुफ आहे, हे अगदी म्हणजे स्टॅस्टीकली प्रू झालं आहे की जगात जेवढं उत्पादन होत होतं, त्याच्या ३२ टक्के उत्पादन निव्वळ, जगाच्या पूर्ण उत्पादनाच्या ३२ टक्के उत्पादन केवळ भारतात होत होतं. आणि हा भारत देश त्यावेळी एवढ्या संपन्नतेला पोहोचलेला होता, केवळ आध्यात्मिकदृष्ट्या नव्हे, तर भौतिकदृष्टीनेसुद्धा हा देश खूप पुढे गेलेला होता उंचावलेला होता. आध्यात्मिकदृष्टीने या जगाला खूप खूप दिलेलं आहे. तुम्हाला माहिती आहे, हे कसं शक्य झालं? आज आपल्यासमोर जे पाश्चात्य संस्कृतीचं चित्र आहे, त्या चित्रात अगदी आपण स्पष्टपणे बघतो की लग्न नावाची संस्था नाही. आज ६० टक्के लोकांना पाश्चात्य संस्कृतीत आपली आई कोण, वडील कोण हे माहित नाही आणि दोन्ही माहिती असलेले जे आहेत, आई आणि वडील दोन्ही माहित असलेली नवीन पिढी आहे, समजा ती पिढी ४० टक्केसुद्धा आता राहिलेली नाही एवढी त्यांची कुटुंबसंस्थेच्या दृष्टीने वाताहत झालेली आहे. आपल्या संस्कृतीत हे घडले नाही. आपण सुबत्ताही साधली आणि भौतिक प्रगती सोबत आध्यात्मिक उंचीही गाठली. या दोन्ही गोष्टी साध्य करायच्या असतील तर आपल्याला ही पुस्तकं, असली पुस्तक तपासून पाहिली पाहिजे की हि संसारी माणसं जीवन जगतात तरी कसं? गजूभाऊंनी जी काही स्वतःची स्टोरी सांगितली तसे अनुभव माझेही आहेत. त्यात थोडेफार जे काही विश्लेषण आहे, त्याचा फरक पडू शकेल, परंतु बेसीक मुद्दा जो आहे तो तोच आहे की 'तू जर हे घर-परिवार सांभाळला तरच मला माझं उद्दिष्ट सांभाळण शक्य

आहे, नाहीतर आपण एकमेकांचे रोल बदलून घेवू या', मला माहिती होतं ही ऑफर ती स्वीकारणार नाही. म्हणूनच मी तिला दिली असावी, असं जर तुम्ही म्हणाल, तर माझी हरकत नाही, परंतु ती ऑफर मी त्यावेळी दिली हे मात्र सत्य आहे. ती दिली आणि तिने ती स्वीकारली नाही, आणि ती न स्वीकारता तिने जी काही भूमिका संयुक्त कुटुंब सांभाळण्याची बजावली ती किती मौलिक होती आणि मी जे काही काम करू शकलो त्यापेक्षा कित्तेक पटीने जास्त काम तिने केलं, किंवा ती करू शकली, याचं कारण ही डिव्हीजन ऑफ लेबर होती आणि ही डिव्हीजन ऑफ लेबर कर्तव्य भावनेतून जर आली असती, तर काम जमलं नसत. एक लक्षात घ्या, आलं ते समर्पण भावनेतून. असले समर्पण जर आपण निर्माण करू शकलो, असला भावनिक ओलावा जर आपण निर्माण करू शकलो, तर त्या भावनिक ओलाव्यावरच ही संस्कृती जिवंत राहिली आहे आणि यापुढेही राहिल. परंतु ही संस्कृती कुटुंबसंस्थेला केंद्रबिंदू मानून जिवंत ठेवायची असेल तर आपल्याला कुटुंब ही संस्था आधी जिवंत ठेवली पाहिजे. जर ही संस्कृती त्यावेळी जी होती तसल्या प्रकारचं सुख, शांती आणि त्याबरोबर हे वैभव हे सर्व जर आपल्याला साधायचं असेल तर मला असं वाटत की आता दुसरा पर्याय नाही. आतापर्यंत जगात सगळे प्रयोग पूर्ण झालेले आहेत. अगदी एकाकी लग्न, सहा लग्न, दहा लग्न, दर यावेळेला हे ते घटस्फोट, याचं प्रमाण ६० टक्के आहे. हे सगळं सगळं झालेलं आहे. आणि असं सगळं करूनसुद्धा पाच ज्या पुरातन संस्कृती म्हणून मानल्या जातात, त्या पाच संस्कृतीपैकी फक्त एक आणि एकच संस्कृती जिवंत आहे, ती भारतीय संस्कृती आहे. (टाळ्या) काळाच्या ओघात इतर चारही संस्कृती लुप्त झाल्या, पण भारतीय संस्कृती मात्र आजही जिवंत आहे, ज्याही पद्धतीनं असेल, ज्याही स्वरूपात असेल, पण ती आज जिवंत आहे. जर खऱ्या अर्थाने कोणी भारतीय संस्कृती जिवंत ठेवली असेल तर ती या महिलांनी, मातांनी-भगिनींनी जिवंत ठेवलेली आहे. पुरुष फक्त त्याचा उपयोग करून घेतात, आणि अनेक तर त्यांचं जे वैभव आहे ते उपभोगून घेतात. वस्तुतः आपण जर खूप खोलवर विचार केला, तर मला निश्चितपणे असं वाटतं की खऱ्या अर्थाने भारतीय संस्कृती जिवंत ठेवण्याचं काम केवळ महिला वर्गाने केलेलं आहे, आजही महिला वर्गचं करतो आहे.

आजच्या या दिवशी, या महिला वर्गाला आपण सगळ्यांनी कृतज्ञतेने नतमस्तक होवून, नमस्कार करावा. आजचा हा दिवस त्यासाठीच आहे. त्या दृष्टीनेच आपण अशा प्रकारच्या पुस्तकांकडे बघितले पाहिजे, त्यांचं जेवढं अनुकरण करता येईल तेवढं केलं पाहिजे. जेणेकरून अजुनही नावारूपाला आलेली ती संस्कृती आणखी पुढे जाईल. आपण शांतपणे माझे विचार समजावून घेतल्याबद्दल मी आपला आभारी आहे.

जय हिंद! जय महाराष्ट्र!